

VIDHYAYANA

An International Multidisciplinary Research e-Journal

ISSN 2454-8596

www.vidhyayanaejournal.org

शोधपत्र शीर्षक
संस्कृत काव्यशास्त्रमां प्रकरणे रुपकनी विभावना

प्रस्तुतकर्ता

साकलिया प्रकाश एल

एम.ए एम.फिल (NET-JRF, SET)

સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રમાં પ્રકરણ રૂપકની વિભાવના

નાટક પછી પ્રકરણ રૂપકની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. પ્રકરણ રૂપક નાટકથી બે પ્રકારે જુદું પડે છે. તેમાં કથાવસ્તુ અને તેના નાયક અને નાયિકા આ બંને રીતે પ્રકરણ રૂપક ભિન્ન છે. પ્રકરણ શબ્દ 'પ્રકર્ષેણ ક્રિયતે કલ્પ્યતે વસ્તુ યસ્મિન્' તે રીતે વ્યુત્પન્ન થયો છે.

પ્રકરણ શબ્દ 'પ્ર' ઉપસર્ગપૂર્વક 'કૃ' ધાતુ દ્વારા લ્યુટ્ પ્રત્યય એટલે કે પ્ર+કૃ+લ્યુટ્ એમ શબ્દ વ્યુત્પન્ન થયો છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સૌપ્રથમ ભરતમુનિએ નાટ્યશાસ્ત્રીય ગ્રંથની રચના કરી છે. ભરતમુનિએ નાટ્યશાસ્ત્ર નામના ગ્રંથમાં પ્રકરણ રૂપકની ચર્ચા કરી છે. તેમના પછી ઘણાં બધાં કાવ્યશાસ્ત્રીઓ થઈ ગયા અને તેમને તેમના ગ્રંથમાં પ્રકરણ રૂપકની ચર્ચા કરી છે. જેમ કે, ધનંજય જેમને 'દશરૂપક'ની રચના કરી છે. રામચન્દ્ર-ગુણચન્દ્ર તેમને 'નાટ્યદર્પણ'ની રચના કરી છે, સાગરનન્દી જેમને 'નાટકલક્ષણરત્નકોશ' નામના ગ્રંથની રચના કરી છે. આમ ઘણાં-બધાં અલંકારશાસ્ત્રીઓએ તેમના કાવ્યશાસ્ત્રીય ગ્રંથમાં પ્રકરણરૂપકની ચર્ચા કરી છે.

'પ્રકરણ' રૂપકના સર્વસામાન્ય લક્ષણો

પ્રકરણ રૂપકના સર્વસામાન્ય લક્ષણો નીચે મુજબ આપી શકાય જેમ કે,

- (1) પ્રકરણ રૂપકનું કથાવસ્તુ લૌકિક અને કવિકલ્પિત હોવું જોઈએ.
- (2) પ્રકરણ રૂપકમાં નવમાંથી શૃંગારરસ મુખ્ય અને બાકીના રસો ગૌણ હોવા જોઈએ.
- (3) પ્રકરણ રૂપકનો નાયક વિપ્ર, અમાત્ય, વણિક, મન્ત્રી, બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય, પુરોહિત, સચિવ, વ્યાપારી, આમાંથી કોઈ એકાદ હોય છે. આમાંથી અન્યના ચરિત્રનું નિરૂપણ થયેલું હોય છે. આવા પ્રકારના નાયકને ધીરપ્રશાન્ત કહે છે. આ નાયક પ્રકૃતિ તથા વિપરીત પરિસ્થિતિમાં હોવા છતાં પણ તે ધર્મ, અર્થ અને કામપ્રત્યે નિષ્ઠા પૂર્વક કાર્ય કરે છે. જેમ કે શૂદ્રકના 'મૃચ્છકટિક'માં ચારુદત્ત એક બ્રાહ્મણ નાયક છે. મહાકવિ ભવભૂતિના 'માલતીમાધવ'માં માધવ એક રાજસચિવ છે. અને 'પુષ્પભૂષિત' નામના પ્રકરણમાં એક વણિક નાયક છે.
- (4) પ્રકરણ રૂપકની નાયિકાના ત્રણ પ્રકાર છે. કુલજા, વૈશ્યા અને કુલજા-વૈશ્યા બન્ને પ્રકારની હોય છે. કોઈક પ્રકરણ એવું હોય છે કે જેમાં કુલજા સ્ત્રી નાયિકા હોય છે. કોઈક પ્રકરણમાં વૈશ્યા નાયિકા હોય છે. તો

VIDHYAYANA

An International Multidisciplinary Research e-Journal

ISSN 2454-8596

www.vidhyayanaejournal.org

કોઈકમાં વેશ્યા અને કુલજા બન્ને પ્રકારની નાયિકા હોય છે. નાયિકાના પ્રકારના કારણે જ પ્રકરણ રૂપકના પ્રકારો પડે છે. 'પુષ્પાદૂષિત' નામના પ્રકરણમાં કુલજા નાયિકા હોય છે. 'તરંગદત્ત' નામના પ્રકરણમાં વેશ્યા પ્રકારની નાયિકા હોય છે. જ્યારે 'મૃચ્છકટિક'માં કુલજા અને વેશ્યા બન્ને પ્રકારની નાયિકા હોય છે. આમ પ્રકરણના ત્રણ પ્રકાર પડે છે. (૧) કુલજાનિષ્ઠ, (૨) ગણિકાનિષ્ઠ, (૩) ઉભયાનિષ્ઠ. જે પ્રકરણમાં ધૂર્ત, વિટ, શકાર વગેરેનો સમાવેશ થાય છે તેને 'સંકીર્ણ' પ્રકારનું પ્રકરણ ગણવામાં આવે છે.

- (5) અભિનવગુપ્તના મતે પ્રકરણ રૂપકનું કથાનક બૃહત્કથા જેવા ગ્રન્થોમાંથી ગ્રહણ કરી શકાય છે. ટૂંકમાં પ્રકરણ રૂપકનું કથાવસ્તુ પ્રખ્યાત ન હોવું જોઈએ. તેમાં કથાવસ્તુ, પાત્ર, નાયક, નાયિકા બધું જ કવિકલ્પિત હોય છે.
- (6) દિવ્યપાત્રનો નાયકના રૂપમાં અંકીત ન હોવું જોઈએ.
- (7) રાજવિહારની કથા ન હોવી જોઈએ. તથા તેમાં જે પાત્રો હોય તે રાજાના અન્ત:પુરની બહાર રહેવાવાળા હોવા જોઈએ.
- (8) અભિનવગુપ્તના મત પ્રમાણે પ્રકરણમાં વેશ્યાને નાયિકાના રૂપમાં પ્રયોગ કરવામાં આવે તો કુલજાનું આગમન ન બતાવવું જોઈએ. કુલજાની સાથે રહેવા પર વેશ્યાનું મિલન ન બતાવવું જોઈએ. નાયકની પત્ની અભિજાતી વંશની હોય તો વેશ્યા નાયિકાની સાથે તેનું મિલન બતાવવું જોઈએ નહીં. કોઈ કારણવશાત્ કુલજા અને વેશ્યાનું એક સાથે મિલન થાય તો તેમની ભાષા અને વ્યવહારમાં અંતર હોવું જોઈએ.
- (9) પ્રકરણમાં મધ્યમ પાત્રોના માધ્યમથી વિષ્કમ્ભકની યોજના હોવી જોઈએ. મધ્યમ પાત્રથી શુદ્ધ વિષ્કમ્ભક અને નીચ તથા મધ્યમથી યુક્ત સંકીર્ણ વિષ્કમ્ભક બન્નેની યોજના હોય છે.
- (10) 'કાવ્યેન્દુપ્રકાશ'માં પ્રકરણના ત્રણ પ્રકાર આપ્યા છે. શુદ્ધ, ધૂર્ત અને મિશ્ર. જ્યારે પ્રકરણની નાયિકા કોઈ વિવાહિત સ્ત્રી હોય ત્યારે શુદ્ધ પ્રકરણ હોય છે. જ્યારે કોઈ વેશ્યા નાયિકા હોય ત્યારે ધૂર્ત પ્રકરણ હોય છે. જ્યારે કોઈ કુલજા અને વેશ્યા બન્ને નાયિકા હોય ત્યારે મિશ્ર પ્રકારનું પ્રકરણ રૂપક હોય છે.
- (11) પ્રકરણ રૂપકમાં પાંચથી દસ અંગ હોવા જોઈએ.
- (12) પ્રકરણ રૂપકમાં મુખ, પ્રતિમુખ, ગર્ભ, વિમર્શ અને નિર્વહણ સન્ધિનો પ્રયોગ થયેલો હોવો જોઈએ.

VIDHYAYANA

An International Multidisciplinary Research e-Journal

ISSN 2454-8596

www.vidhyayanaejournal.org

(13) કેશિકી, આરભટ્ટી, સાત્વતી અને ભારતી એમ ચારેય વૃત્તિનો પ્રયોગ થયેલો હોવો જોઈએ.

સાગરનન્દી નાટક, નાટિકા, તોટક વિશે નાટકલક્ષણરત્નકોશમાં ચર્ચા કરીને પછી પ્રકરણ નામક રૂપકભેદની ચર્ચા આરંભે છે. નાટકની જેમ 'પ્રકરણ' રૂપકનો પ્રધાન પ્રકાર છે.

આમ, સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઘણાં કાવ્યશાસ્ત્રીઓએ પ્રકરણ રૂપકના લક્ષણો આપ્યા છે. આ લક્ષણોને આધારે વિવિધ વિદ્વજ્ઞનોએ 'પ્રકરણ'નામના રૂપકની રચના કરી છે. મૃચ્છકટિકાએ પ્રકરણ રૂપકનું સર્વોત્તમ ઉદાહરણ ગણી શકાય. આ ઉપરાંત પણ ત્રણ પ્રકરણ રૂપકો પ્રસિદ્ધ થયા છે જેમ કે, માલતીમાધવ, કૌમુદીમિત્રાનન્દ, મલ્લિકામારુત, પૂષ્પદૂષિત, તરંગદત્ત વગેરે ઘણાં બધાં પ્રકરણ રૂપકો આપણને મળી રહે છે.

સંદર્ભગ્રંથ સૂચિ

- 1) ગ્રન્થ : કાવ્યાદર્શ લેખક:આચાર્ય શ્રીરામપ્રસાદમિશ્ર પ્રકાશન સંસ્થા : ચૌખમ્બા વિદ્યાભવન, વારાણસી
આવૃત્તિ વર્ષ : પુનર્મુદ્રિત સંસ્કરણ - ૨૦૦૩
- 2) ગ્રન્થ : કાવ્યાલક્ષણ (ભામહ) લેખક : દેવેન્દ્રનાથ શર્મા પ્રકાશન સંસ્થા : બિહાર-રાષ્ટ્રભાષા-પરિષદ, પટના ।
આવૃત્તિ વર્ષ : દ્વિતીય સંસ્કરણ - ૧૯૮૫
- 3) ગ્રન્થ :કાવ્યાલક્ષણ(રુદ્રટ) લેખક :નમિસાધુ પ્રકાશન સંસ્થા : મોતીલાલ બનારસીદાસ આવૃત્તિ વર્ષ :
૧૯૮૩
- 4) ગ્રન્થ : કાવ્યાલક્ષણસૂત્રવૃત્તિ (વામન) લેખક :પ્રો.ડૉ.અજિત ઠાકોર પ્રકાશન સંસ્થા : પાર્શ્વ પબ્લિકેશન,
અમદાવાદ, આવૃત્તિ વર્ષ : પ્રથમ આવૃત્તિ, જુલાઈ-૨૦૦૧
- 5) ગ્રન્થ : મૃચ્છકટિકા લેખક : તપસ્વી નાન્દી, સંપાદક : સ્વર્ણધરા શં. નાન્દી, પ્રકાશન સંસ્થા : સરસ્વતી
પુસ્તક ભંડાર, અમદાવાદ-૧, આવૃત્તિ : દ્વિતીય આવૃત્તિ ઈ.સ.૨૦૦૮-૦૮
- 6) નાટ્યદર્પણ - રામચન્દ્ર-ગુણચન્દ્ર, લેખક : ડૉ.નગેન્દ્ર સંપાદક : ડૉ.દશરથ ઓજા, ડૉ.સત્યદેવ ચૌધરી પ્રકાશન
સંસ્થા : હિન્દી વિભાગ વિશ્વવિદ્યાલય દિલ્લી । આવૃત્તિ વર્ષ : પ્રથમ સંસ્કરણ ૧૯૬૧
- 7) ગ્રન્થ : નાટ્યશાસ્ત્ર સંપાદક : પ્રો.ડૉ.તપસ્વી શં.નાન્દી પ્રકાશન સંસ્થા : સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર,

ISSN 2454-8596

www.vidhyayanaejournal.org

VIDHYAYANA

An International Multidisciplinary Research e-Journal

अमदावाढ-१, आवृत्ति वर्ष : तृतीय आवृत्ति-२०१३

- 8) साहित्यदर्पण-डॉ.सत्यव्रत सिंह, चौखम्बा विद्याभवन - वाराणसी, संस्करण-२०१५
- 9) दशरूपकम् श्रीधनञ्जयविरचितम्, संपादक - प्रा. डॉ. आर. पी. मडेटा प्रकाशन - सरस्वती पुस्तक भंडार, अमदावाढ, प्रथम आवृत्ति - २०१०-११

VIDHYAYANA